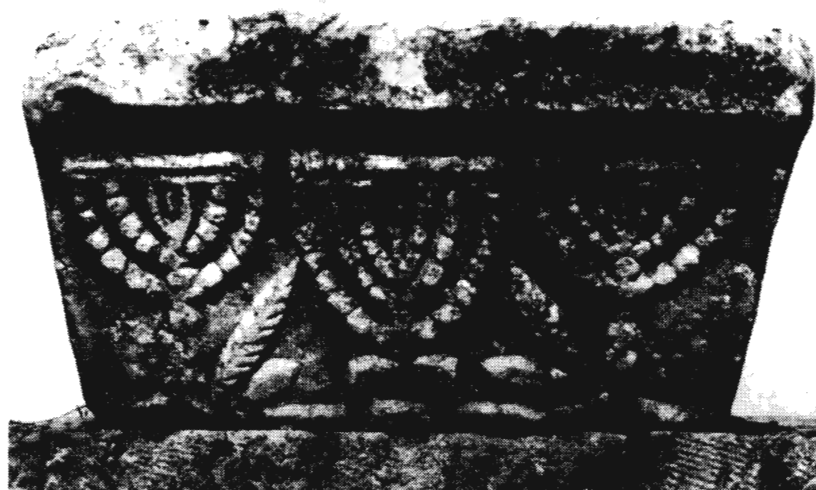

Götz Eszter

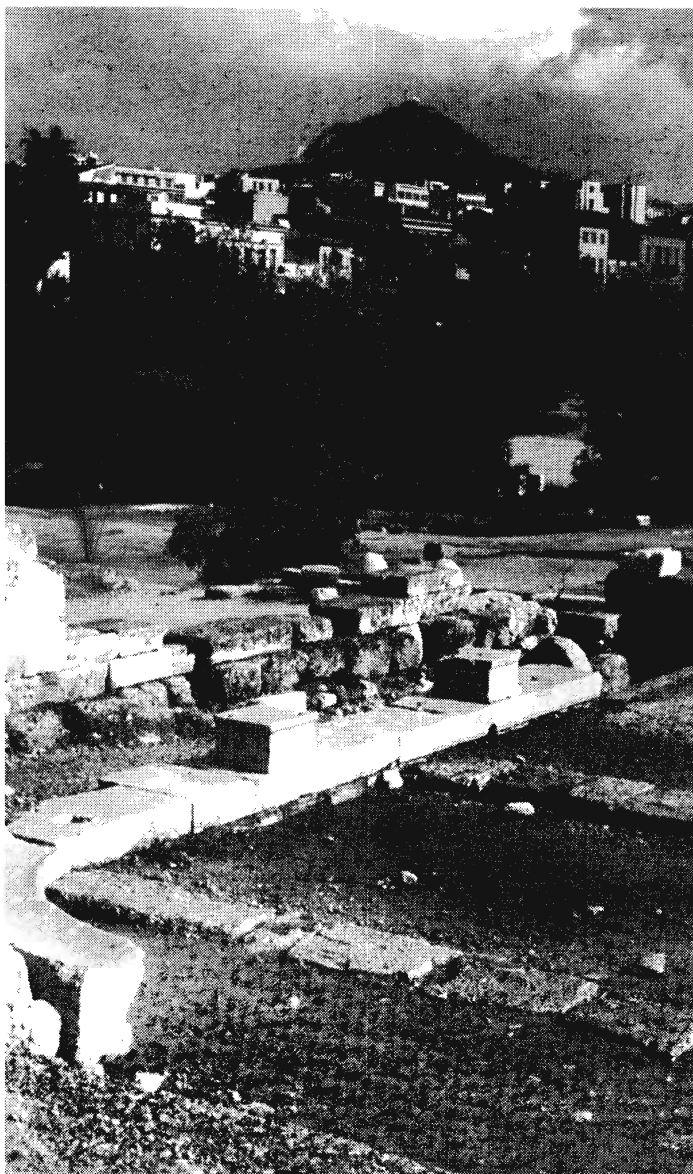
Romanióták és szefárdok

Európában egyetlen hely van, ahol a zsidóság, legalábbis egy része, egészen az ókortól őslakos: Görögország. A Templom és Jeruzsálem pusztulásakor menekültek ide, és az egykori romanióta közösségek nagyon kevés utódja még ma is megtalálható. Az ötmillió Athénban azonban nem könnyű rájuk lelni, vezérfonalként hát a Zsidó Múzeumhoz fordultam.

Az athéni Zsidó Múzeum a város központjában, egy század eleji ház egyik emeletén kapott helyet. A látogatót kedvesen fogadják, már az ajtóban kérdéseket zúdítanak rá: honnan jön, ismeri-e a zsidó vallást és szokásokat. Ha valaki az amúgy bőven minden érkezőnek adott információknál is többre kíváncsi, egyszerre több múzeumi dolgozó is körülveszi. (Feltéve,

hogy nem görög ortodox ünnepnapon akarja megnézni a múzeumot, akkor ugyanis zárva vannak, a múzeumigazgató és az itt dolgozók fele ugyanis ortodox katolikus, és méltányosan mindkét vallás ünnepeit megtartják.) Térképet vesznek elő, azon mutatják a görög zsidó közösségeket, pontos számokat tudnak arról, melyik városban él ma már csak harminc vagy tíz, vagy öt zsidó család. A múzeum területe viszonylag kicsi, de nagyon gazdag anyagot őriz. A görög zsidóság történetét dokumentálja: fotón itt látható a „Mózes Trónjának” nevezett zsinagóga-kőszék Délosz szigetéről, Dura-Europos mozaikjai, a kevésbé ismert aiginai mozaikpadló, korinthuszi és szardeszi zsinagógamaradványok az i. e. IV–III. század-

ból. Egy kisebb szoba gazdag szefárd család szalonjának van berendezve, benne és a tárolókban kivételesen jó állapotban maradt öltözékek. A falakon metszetek, XIX. század végi, XX. század eleji fotók a görög zsidók életéről, a fából épült (a tízes években teljesen leégett) szaloniki zsidónegyedről, rabbiportrék, purimi jelmezes életképek. Egy szoba a helyreállított és idehozott patraszi zsinagógabelső-

vel berendezve, az üvegablak és a női részt elválasztó farácszat varázsos fényhatásokkal árasztja el a helyiséget.

Külön terembe kerültek a holocaust dokumentumai, a zsidókra vonatkozó rendeletek, a kényszermunkára vitt tömegek képei. Egy üvegvitrinben egymásra szórt személyes tárgyak: karórák, igazolványok, ékszerek, fehérneműk. A görög zsidóság kilencvenöt százalékból ennyi maradt meg kétezer év után...

Görögség és zsidóság első hivatalos találkozása mindjárt egy legendához kötődik. A színhely Jeruzsálem, a Mount Scopus, ahol történelmi jelentőségű esemény zajlik a jeruzsálemi főpap és a hódító Nagy Sándor között. Josephus leírása szerint Nagy Sándor, miután győzelmet aratott a föníciai partoknál, Jeruzsálembe indult, hogy megbüntesse Jadduát, a főpapot, és lerombolja a várost, amiért a perzsákat segítette. Jaddua azonban bebizonyította, hogy csupán kötelességből tette: népe ugyanis hivatalosan a világbíró Darius uralma alá tartozik. Nem árulhatja el parancsolóját, mondta, és ezzel visszautasította Nagy Sándor vádját. Alexander belátta ezt, és lemondott a bosszúról. Fölment a Mount Scopusra, és onnan nézett le a Templomhegyre. Látta, amint a papok és leviták, a főpap vezetésével, szakrális öltözékben felvonulnak. A papi diadémokba Isten neve volt behímezve. Amint a menet elérte a Mount Scopust, Nagy Sándor hirtelen levetette magát a földre, és imádni kezdte a zsidók Istenét. Amikor tábornokai az eset után megkérdezték, miért viselkedett ilyen különösen, elmondta, hogy egyszer profetikus álmodást látott. A főpapot látta, amint őt bátorítja: hódítsa meg egész Ázsiát. Az álombéli alak éppúgy volt öltözve, mint Jaddua, alighanem a zsidók Istene volt. Jeruzsálem megmenekült a pusztulástól, és Nagy Sándor bekerült a zsidó legendák körébe.

A történetből alighanem egy szó sem igaz,

Nagy Sándor nem ismerte a zsidóságot, vagy ha tudott is a létezéséről, jelentéktelen keleti népnek tartotta. De a tény, miszerint a görögség az ő figuráján és hódításain keresztül kapcsolódott össze a keleti kultúrákkal, tagadhatatlan.

A valóban dokumentálható találkozás sokkal későbbre tehető. Júdea a szíriai királyság adófizetőjeként egészen i. e. 176-ig elkerülte a belügyeibe való beavatkozást. Ekkor azonban IV. Antiokhosz Epiphanész került trónra, és mindjárt azzal kezdte uralkodását, hogy egy erőszakos hellenizálási programot hirdetett meg. A júdeai és főként a jeruzsálemi arisztokrácia görögül kezdett beszélni, görög tornajátékokat rendezett, megindult a hellenisztikus világba való kulturális beilleszkedés.

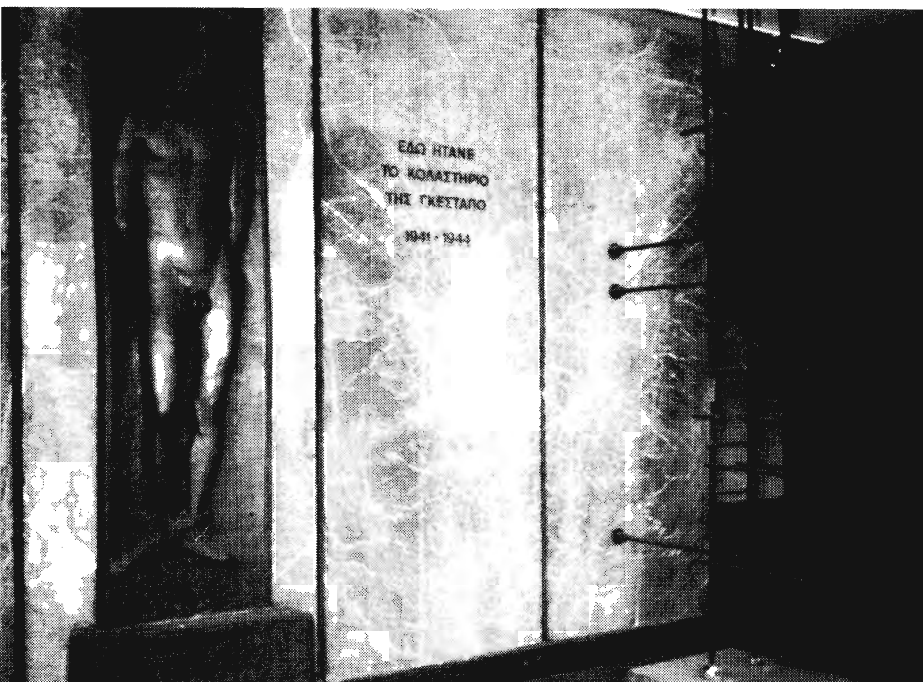
I. e. 169-ben Antiokhosz Epiphanész háborút indított, hogy uralma alatt egyesítse Egyiptomot és Szíriát. Jeruzsálemben ekkor lázadás tört ki, amelyet Antiokhosz vérbe fojtott. Két évre rá ismét felkelt a város, Juda Maccabeus vezetésével, ekkor azonban Antiokhosz hirtelen halála miatt a felkelők győztek. A Templomot megtisztították az idegen behatolás emlékeitől is, ezt az eseményt őrzi a hanuka ünnepe. Alig egy évszázaddal később, i. e. 71-ben Róma rombolta le a Templomot és Jeruzsálemet, és diaszpórába kényszerítette a zsidóságot. A kiözönlés eredményeként i. sz. 30-ra egymillió zsidó választotta új otthonául a Római Birodalmat. A III. századra pedig a tízmillió birodalom összlakosságának egytizede

zsidó. A közösségeket az egykori otthoni közösségek mintájára szervezték meg, héber és görög nyelvet használtak. A judaizmus élénken hatott a római gondolkodásra, egészen a kereszténység viharos terjedéséig nagy befolyása volt. Ezután szükségszerűen visszaszorult a zsidó iskolákba. A Római Birodalomban élő zsidók, a romanióták kis közösségeikben összehasonlíthatat-

lanul magasabb kulturális szintet tartottak a birodalom hanyatlásakor, majd a bizánci uralom idején, mint maga a befogadó kultúra.

Görög földön jelentős közösségek éltek Thébában, Joannina, Szaloniki, Korinthosz, Larissza és Athén városában, Zakynthosz, Rhodosz és Kos szigetén, valamint a krétai Candiában és Iraklionban. Számos hódítás, kereszties hadjáratok, Nyugat és Dél hatalmi csatározásai érték őket, időről időre támadásokat szenvedtek el a befogadó görögöktől is, mégis viszonylagos jólétben éltek. A középkorban, majd a török uralom alá kerülve, az Európából teljesen kívül maradó Görögországban többek között a zsidók jelentették a városi kultúra magas fokát.

Az Ibériai-félszigetről az első szefárd zsidók 1391 körül érkeztek görög földre, az első antiszemita incidensek következményeként. Ez a korai szefárd emigráció főleg Krétán, Konstantinápolyban és Hadrianopoliszban telepedett meg, általában ott, ahol romanióta közösségek segítségére találtak. Ugyanebben az időben Európából askenázi zsidók is menekültek a haladó Bizánci Császárság felé. Ők saját zsinagógákat és negyedeket alapítottak, nem keveredtek sem a közel évezrede ott élő romaniótákkal, sem a frissen jött szefárdokkal. A kö-

vetkező fontos dátum a görög zsidóság életében 1453, Bizánc összeomlása és a Török Birodalom uralmának kezdete. II. Mohamed a zsidó közösségeket – hasonlóan a keresztényeket is – egyetlen fej, Mozes Kapsalis krétai rabbi alá rendelte. Mohamed együttműködött a rabbival, elősegítette a zsidók Szalonikibe és Konstantinápolyba költözését, és a Pax Ottomanica alatt a zsidó közösségek hamarosan rendkívüli virágzásnak indultak. A biztonság, jólét, szabad kereskedelmi jog és a vallásuk háborítatlan gyakorlása gyors gazdasági fellendüléshez és élénk kulturális élethez vezetett. Könnyebben jutottak el a Szentföldre is.

Mindezek az előnyös kondíciók magyarázzák, hogy 1492 után a Spanyolországból, később Portugáliából kiűldözött, közel 200 000 zsidó nagy része ezen a területen telepedett meg. Pontos számadatok az újonnan érkezőkről nincsenek. Szaloniki, Belgrád, Konstantinápoly, Edirne, Bursa és Izmir lakossága néhány év alatt ugrásszerűen megnőtt. Az egy városból érkezők együtt telepedtek le, és az új

zsinagóga neve a valamikori szülőváros nevét őrizte. Az eredetileg itt élő romanióták a magas gazdasági fejlettség szintjéről érkező szefárdokhoz képest háttérbe szorultak. Rituális és nyelvi különbségek osztották meg a görögországi zsidóságot. Szalonikiben például olyan gyorsan haladta meg az újonnan érkezők száma az őslakos zsidókét, hogy azok rákényszerültek a spanyol, illetve a ladino nyelv tanulására, a helybelieknek új szokások fölvetelésére. Konstantinápolyban kinyomtatták az első görög és ladino nyelvű

Bibliákat. Ettől az időtől a romanióta zsidóság olyan kulturális hanyatlásnak indult, amelyből soha többé nem támadt föl.

A szefárdok számos újdonságot hoztak magukkal az idegen környezetbe. Ritkaságként kell megemlíteni például egy asszony különleges szabadságát és aktivitását. A múzeum anyaga között találunk egy színes metszetet a legendás életű Dona Grazia, lisszaboni születésű marranóról. Nevét később Beatrice de Lunára változtatta. Fiatalon férjhez ment egy Mendez nevű rendkívül gazdag marrano bankárhoz, aki nemsokára meghalt. A hölgy felbecsülhetetlen vagyont örökölt. 1537 után elhagyta Portugáliát, először Londonba és Antwerpenbe költözött rokonai kíséretében, majd 1545-ben Itáliában telepedett le. Ismét zsidó vallású lett, fölvette a Dona Gracia Nasi nevet, és idejét és pénzét azontúl a spanyol és portugál zsidók mentésére fordította. Szulejmán szultántól kivételes jogokat kapott, házat és földet vásárolhatott a Galatánál, európai öltözetet viselhetett.

1569-es haláláig egy sor zsidó település, iskola és zsinagóga alapításában segédkezett.

Amíg a Török Birodalom fennállt, az ott élő zsidók kivételesen szabadon éltek. Szalonikiben a lakosság több mint egyharmada volt zsidó, Európában a legnagyobb lélekszámú közösségként kapta melléknevét: „Második Jeruzsálem”. A század elején harminchárom zsinagóga működött itt, voltak zsidó napilapok, kulturális központok, iskolák, nyomdák és kórházak, árvaházak és öregotthonok. Szaloniki volt az utolsó békés, virágzó sziget az éledő nacionalizmus Délkelet-Európájában. A XIX. század elején a birodalom összeomlott, 1821-ben megalakult a független görög állam. A zsidók jóléte nagyjából ekkor véget is ért görög földön. A XX. század elején a balkáni zsidóság, amely legalább 400 (egy része azonban 1500) éve békésen élt, hirtelen ellenséges népek gyűrűjében találta magát. Arra kényszerült, amire évszázadok óta sohasem: meg kellett fogalmaznia saját kisebbségi zsidó identitását. Szezárdok, askenáziak és romanióták, akiket korábban éles különbségek osztottak meg, egyszerre egy fedél alá kerültek, egyként vetették ki őket addigi közegükből, a görög népből. 1912–1920 között megindultak az első tömeges kivándorlások, főleg Amerikába, a következő két évtized folyamán ez óriási méreteket öltött. Európa békéje végleg felborulni látszott.

Görögország hivatalosan 1940 októberében keveredett bele a háborúba, amikor nemmel válaszolt Mussolini ultimátumára, hogy engedje át az olasz csapatokat Albánia felé. Néhány hó-

nap alatt mozgósították az országot, majd 1941 áprilisában Németország is megtámadta Görögországot. Három hét alatt foglalták el Athént, nemsokára egész Görögországot és Krétát.

A görög zsidóság pusztulásának teljes története máig sem teljesen tisztázott. Annyi biztos, hogy 1945-re a zsidók száma az 1939-es hetvenezerről tízezerre apadt. Krétán egyet-

len zsidó sem élte túl a pusztulást. A nyugatra fekvő Zakinthosz szigetén a polgármester és a püspök bátorsága mindenkit megmentett, míg a közeli Korfun a polgármester és a rendőrfőnök hivatalos ünneppé nyilvánította a napot, amelyen a sziget zsidóságát elhurcolták, Szalonikiból, ahol Kurt Waldheim későbbi ENSZ-főtitkár volt a Gestapo kihelyezett megbízottja, nyolc hónapon át tizenöt vagonnyi embert vittek a haláltáborokba. Bulgária a fennhatósága alá került ötezer trákiai zsidót – ellentétben „saját” megkímélt zsidóságával – átadta a németeknek, többségüket a Dubába

lőtték. Egy Angel Poulido nevű politikus komoly erőket mozgatót meg, hogy a spanyol származásukat még mindig papírokkal kimutatni képes zsidóknak spanyol útlevelet szerezzen. Körülbelül ezer embert sikerült megmentenie ilyen módon – őket is elvitték ugyan Bergen-Belsenbe, de nem dolgoztatták és nem ölték meg. Franco közbenjárására ezek a többnyire gazdag családok végül kikerültek Spanyolországba. A másik legendás segítő Angelos Evert, Athén rendőrfőnöke volt, aki egész apparátust hozott létre, hogy zsidóknak hamis útlevelet készítsen.

A háború után a görög kormány, Európában egyedülként, visszaadta az elkobzott vagy elhagyott zsidó tulajdonú épületeket és javakat a túlélők közösségének. Ez a szokatlan gesztus azonban kevésnek bizonyult, hogy a tízezer túlélő, megmenekült zsidó visszatérjen régi otthonába. Ma, 1995-ben ötezren élnek egész Görögország területén. A fénykorában kilencvenezer zsidó lakosú Szalonikiben ezren, Athénban háromezren, a maradék kétezer az ország különböző városaiban. Rhodoszon, Krétán egyetlen zsidó sem él. Nikosz Sztavrolakis, a görög zsidósággal foglalkozó legrangosabb szakíró azt állítja, az ottani zsidóság húsz év múlva teljesen el fog tűnni. A számuk elenyésző lesz, beolvadnak a görögségbe; akik tartanak a vallást, félnek az újra feléledő nacionalista-fasisztoid megnyilvánulásoktól. Az utcákon gyakran botlik bele az ember horogkeresztes feliratokba. A skinhead mozgalom itt nem annyira szervezett, mint például Magyarországon, de a fiatalok körében a jobboldali erőszakos ideológiák és az antiszemitizmus nagyon divatos eszmék.

Athénban jelenleg két zsinagóga működik, egymással szemben álló épületekben, a Plaka belvárosi negyedétől nem messze, de már a ki felé vezető utak mentén. Az újabb, a tulajdon-

képpen zsinagóga, amelynek építése 17 éve fejeződött be, szefárd rítust követ. A másikat, a romanióta zsinagógát évente egyszer, pészah idején nyitják meg – hosszas procedúra után engedtek be, hogy megnézzem és lefotózzam. A nagy zsinagógába péntek este húsz–húszöten ha eljárnak, többségük férfi, a kétszáz személyes karzaton két idős néni álldogál. A bejutás ide sem egyszerű: az egész utcát éjjelnappal rendőrkordon zárja le, péntek és szombat este, amikor a zsinagóga nyitva van, biztonsági őrök állnak a rendőrök mellett, és csak hosszadalmas útlevel-, illetve személyi igazolvány-vizsgálat, kérdezősködés után engednek be. Hajdan elképzelhetetlen lett volna egy romanióta-szefárd vegyes házasság, manapság teljesen megszokott.

Szalonikiben, a néhai „Második Jeruzsálemben” két zsinagóga áll. Egyikük csak annak köszönheti megmaradását, hogy a háború alatt a Vöröskereszt épületeként működött. A szaloniki zsidó temető sírköveit ma már inkább az annak helyére épített új egyetem környékén, a házak lábazatában tanácsos keresni. Athénban két zsidó általános iskola működik, gimnázium egy sem, léteznek viszont női egyletek és egy nemrégiben megnyitott hangulatos klub. Ez a pénteket kivéve minden este működik, hetenként legalább egyszer program is van, máskor csak mint kávéház és kártyaklub üzemel, sokan rendszeresen látogatják. Ottjártamkor éppen zenés estet rendeztek, dugig voltak a széksorok, az ajtóig is nehezen lehetett eljutni, a közönség együtt énekelt a fellépőkkel. A népdalokat, slágereket zongora kísérte, egy fiatalokból álló kórus énekelte a refréneket. Hétköznapi, szokványos műsor volt, de a hangulat ünnepi vidámságot mutatott. Úgy tűnt, a háromezres athéni zsidóság életében ez a klub talán a legkomolyabb közösség szervező fórum.